

TUŃUQUQ YAZITLARININ 8. SATIRINDAKİ (I/GÜNEY 1) İKİ MÜPHEM CÜMLE VEYA PROBLEMLİ BİR RUNİK İŞARET ÜZERİNE

Erdem UÇAR*

Öz: Eski Türk yazıtları hakkındaki yeni okuma ve anlamlandırma çalışmaları, Eski Türkçe açısından oldukça değerlidir. Tuñuquq yazıtları, edebî ve tarihî bakımdan paha biçilmez bir hazinedir. Yazıtlar, 1897'de Y. N. Klements tarafından keşfedilmiştir. Keşiften 2 yıl sonra yazıtların ilk ilmi neşrini Radloff (1899) gerçekleştirmiştir. Yazıtlar, bu neşirden sonra pek çok araştırmacı tarafından yeniden okunup yorumlanmıştır. Tuñuquq yazıtlarının sekizinci satırındaki cümle anlamı bakımından sorunludur. Sorunlu cümlelerin nedeni Kağanlık yazıtlarında ilk kez tanıklanan bir Runik işaretin bulunmasıdır. Bu işaret hakkındaki çeşitli önerilere bağlı olarak cümlelerin anlamlandırması da farklı olarak yorumlanmıştır. Cümlelerin anlaşılmasındaki bir diğer engel de <wçwq> şeklinde yazılan kelimedir. Makalede 8. satırda cümledeki sorunlu işaret ve cümle için yeni bir öneri teklif edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Tuñuquq yazıtları, oçuq, eşig, eşik, büg.

On Two Shadowy Sentences or a Problematic Runic Sign in Line 8 (I/Southern 1) of the Tuñuquq Inscriptions

Abstract: The new reading and interpretation studies about the Old Turkic Inscriptions are very valuable in terms of Old Turkic. The Tuñuquq inscriptions are invaluable treasure in literary and historical terms. The inscriptions were discovered in 1897 by Y. N. Klements. Two years after this discovery, Radloff (1899) published the first scholarly edition of the inscriptions. The inscriptions were read again and interpreted by many philologists after the first edition. The sentences in the eighth line of the inscriptions are problematic in terms of meaning. One reason for the problematic sentences is the presence of a runa witnessed for the first time in the Qağanate inscriptions. Depending on various proposals about this runa, the meaning of the sentence has been interpreted differently. Another obstacle in understanding the sentences is the word written as <wçwq>. In the article, a new proposal will be offered for the problematic runa and the sentence on line 8.

Key Words: Old Turkic, Tuñuquq inscriptions, oçuq, äšig, äšik, büg.

Eski Türk yazıtlarının keşfedilmesinden bu yana yazıtlarındaki kelimelerin, ibarelerin ve cümlelerin anlaşılması için birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların hepsi birbirinden değerlidir. Tarihî Türk filolojisinin ilerlemesine bağlı olarak yazıtların incelenmesinin artık daha da kolaylaştığını söylemek mümkün olsa da yazıtlardaki her sorunlu yerin çözüldüğünden bahsetmek şimdilik ne yazık ki mümkün değildir. Bunun bir nedeni de Eski Türk yazıtlarının diğer Eski Türkçe metinlere nazaran daha zor metinler oluşudur. Bazen zorluk paleografik sorunlardan da kaynaklanabilmektedir. Yazıtlardaki bir harfin seslik değeri hakkında muhtelif önerilerin olması kelimenin ve doğal olarak da cümlelerin farklı anlaşılmasına ve yorumlanmasına yol açabilmektedir. Böyle bir sorunun olduğu bir ibare Tuñuquq yazıtlarının sekizinci satırında bulunmaktadır.

* Doç. Dr., Friedrich-Schiller-Universität Jena. Jena / ALMANYA. E-posta: erdem.ucar@uni-jena.de ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

Sorunlu Runik işaretin ve sorunlu iki cümleinin analizine geçmeden önce iki cümleinin daha önce nasıl okunup anlamlandırıldığını kronolojik sırayı takip ederek göstermek istiyorum:

Neşir	Okuyuş	Anlamlandırma
Radloff 1899b, s. 4-5.	<i>yağımız tegire uçuş teg erti biz beg ertimiz</i>	“Unserer Feinde war es hart wie Sehnen (?), wir aber waren die Bege”.
Thomsen 1916: 95-96, dip. 2; Thomsen 1924: 163; Ross 1930: 38.	<i>biz andeg (!) ertimiz</i>	“Unsere Feinde waren ringsum wie Raubvögel (?). So war unsere Lage”. “Our foes were all around like birds of prey (?). This was our situation”.
Orkun 1936: 102.	<i>y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gre uçuş t(e)g (e)rti biz s(e)g (e)rt(i)m(i)z</i>	“Düşmanımız etrafta kuş gibi idi. Biz müteyakkız (?) idik”.
Deny 1941: 902, dip. 3 ¹ .	<i>y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gre uçuş t(e)g (e)rti biz ş(ü)g (e)rt(i)m(i)z</i>	“Düşmanımız etrafta cin gibi idi, biz sessiz idik”.
Malov 1951: 61, 65.	<i>yağımız tegire uçuş teg erti biz şeg ertimiz</i>	“Düşmanımız etrafta yırtıcı hayvan gibiydi, biz leştik”.
Tuna 1957: 76-78.	<i>yağımız tegre uçuş teg erti biz aşaq [teg] ertimiz</i>	“Çevre düşmanımız dağ doruğu gibi idi, biz dağ dibi gibi idik”.
Elöve 1958: 84-85.	<i>yağımız tegre uçuş teg erti biz şüg ertimiz</i>	“Düşmanımız çepeçevre cin gibi idi, biz (hareketsiz) sessiz idik”.
Ramstedt vd. 1958: 32-33.	<i>y(a)ğ(i)m(i)z t(e)g(ü)re uçuş t(e)g (e)rti biz s(e)g (e)rt(i)m(i)z</i>	“Unser Fett zu berühren - es war wie Sehnen. Wir waren (wie) ein Aas”.
Giraud 1961: 54, 60.	<i>yağımız tegre uçuş teg erti biz aŋ<ɾ>eg ertimiz</i>	“Nos ennemis, alentour, étaient comme envolés; nous, nous étions comme des gerfauts”.
Tekin 1968: 249, 284.	<i>yağımız tegre uçuş teg erti biz aşig ertimiz</i>	“Our enemies were like peaks (?) around us, and we were like a mountain pass”.
Nadalyayev vd. 1969: 604a.	<i>yağımız tegire uçuş teg erti</i>	“Düşmanımız etrafta yırtıcı hayvan gibiydi”.
Ergin 1970: 37, 76.	<i>yağımız tegre oçuş teg erti biz isig ertimiz</i>	“Düşmanımız etrafta ocak gibi idi, biz ateş idik”.
Aydarov 1971: 325.	<i>yağımız tegre uçuş teg erti biz şeg ertimiz</i>	“Düşmanımız etrafta yırtıcı hayvan gibiydi, biz leştik”.
Clauson 1972: 23a, 177a.	<i>yağımız tegre uçuş teg erti biz anteg ertimiz</i>	“Our enemies were all round us like a flock of birds”, “that was our situation”.
Gabain 1974: §190, 286.	<i>yağımız tegre uçuş teg erti biz anteg ertimiz</i>	“Unsere Feinde waren ringsum wie fliegend”.
Abdurahmonov ve Rustamov 1982: 72.	<i>yağımız tegre uçuş tegirti biz şeg ertimiz</i>	“Düşmanımız etrafa yayıldı. Biz ise hazırдық, böyle yaşayan bağımsızlar”.
Erdal 1991: 252.	<i>yağımız tegre uçuş teg erti</i>	“Our e nemies around [us] were as if flown away”.
Tekin 1994: 5.	<i>y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gre oçuş t(e)g</i>	“Düşmanlarımız çepeçevre ocak

¹ Bu açıklama Deny’e değil, eserin tercümanı olan A. U. Elöve’ye aittir.

TUŃUQUQ YAZITLARININ 8. SATIRINDAKİ (I/GÜNEY 1) İKİ MÜPHEM CÜMLE VEYA
PROBLEMLİ BİR RUNİK İŞARET ÜZERİNE

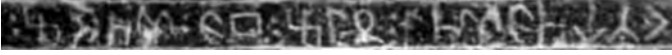
	(e)rti biz aş <t>(e)g (e)rt(i)m(i)z	gibi idi, biz (ortadaki) aş gibi idik”.
Berta 1995: 315-316.	yağımız tegre uçuş teg erti	“Wir haben ringsum unzählbare Feinde gehabt”.
Rybatzki 1997: 30, 46, 87.	yağımız tegre uçuş teg erti biz aŃ <t>eg ertimiz	“Unsere Feinde um uns herum waren wie eine Schar gewöhnlicher Vögel, wir waren wie Raubvögel (?)”.
Taube 2002: 336.	yağımız tegre uçuş teg erti biz eŃ<t>eg ertimiz	“Unser Feind ringsum war wie Geflüg. Wir waren wie Jagdwild”.
Berta 2004: 33, 48, 77.	yağımız tegre uçuş teg erdi biz ?g erdimiz	“Etrafımızdaki düşmanlarımız pek çok (saman çöpü adetine) idi. Biz ? idik”.
Aydın 2008: 98.	yağımız tegre uçuş teg erti biz elbeg ertimiz	“Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) gibi idi; biz zengin (bolluk içinde) idik”.
Ercilasun 2016: 599-601.	yağımız tegre uçuş teg erti biz es <t>eg ertimiz	“Düşmanlarımız çevrede yırtıcı kuşlar gibi idi; biz parçalanacak pay gibi idik”.
Şirin 2016: 332.	y(a)g(i)m(i)z t(e)gre oçuş t(e)g (e)rti biz aş <t>(e)g (e)rt(i)m(i)z	-
Sartkojauly 2019: 415, 447, 452.	yağımız tegre uçuş teg erti biz şeg ertimiz	“Düşmanlarımız vahşi hayvanlar gibiydi. Biz avdık”.
Hao 2021: 157-158, 174.	yağımız tegre uçuş teg erti biz aŃ teg ertimiz	“Our enemies were like birds around us; we were like wild animals”.

İki cümle hakkındaki daha önceki yorumlar üzerinde burada ayrıntılı olarak durmak istemiyorum, zira daha önceki neşirlerde (Rybatzki 1997: 87-90, dip. 237-238; Berta 2004: 48-49, dip. 332-334) ve Aydın 2008’de (91-95) bu konuda gerekli bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu kaynaklarda olmayan izahlardan kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Aydın, ilk kelime olan *uçuş*’u *Codex Cumanicus*’taki ‘saman çöpü, kabuğu, tahıl kabuğu’ anlamındaki *uçuş* ile ilişkilendirip cümlede kelimenin mecazî olarak ‘yoksul, fakir, zavallı, sefalet içinde’ anlamında olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan, sorunlu Runik işaretin /lb/ çift ünsüz işareti olduğunu varsayıp kelimeyi *elbeg* olarak okumuş ve kelimeye ‘zengin, varlıklı, bolluk içinde’ anlamı vermiştir. Bu kelimeyi Moğolca muadili ile kıyaslamıştır (2008: 96-98). Ercilasun, ilk kelime olan *uçuş* ‘yırtıcı kuş’ için Thomsen ile aynı fikirdedir, ikinci kelimeyi *es <t>eg* şeklinde okuyup *es*’i Kaşgari’deki *es* ‘yırtıcı hayvanın avını parçalayarak aldığı pay’ ile bir saymıştır (2016: 642). Hao, Erdal’ın Yar Khota yazıtında gösterdiği /aŃ/ karşılığındaki Runik işaret ile Tuñuquq yazıtının 8. satırındaki işaretin aynı olduğunu söylemiş ve ibareyi daha önceki pek çok araştırmacı gibi *aŃ <t>eg* şeklinde okuyup ‘like wild animals’ olarak anlamlandırmıştır (2021: 158, dip. 14). Alyılmaz, sorunlu runanın /Ń/ karşılığında olduğunu söyleyerek ibareyi (a)Ń [t]eg ‘avcı kuşlar gibi, akdoğanlar gibi’ şeklinde okuyup anlamlandırmıştır (2021: 291-292, 321).

Tuñuquq yazıtlarının kopyalarını alan araştırmacılar sorunlu iki cümleyi şu şekilde teşhis etmiştir: <YGMz : tgrA : wç^wqgrtl : blz : ■g : rtmz :> (Ramstedt vd. 1958: 32; Alyılmaz 2005: 202). Cümleyi ilk kopya eden Radloff’un teşhisi şüphesiz çok

önemlidir. Radloff'un rötüşsüz ve rötüşlü kopyalarında (1899a) iki cümle aşağıdaki gibi görünmekte olup sonradan alınan kopyalar bu ilk kopyadan farklı değildir:

(rötüşsüz)

(rötüşlü)

Kağanlık yazıtlarında başka bir yerde görülmeyen şeklindeki runa cümlelerin anlaşılmasındaki en büyük engeli teşkil etmektedir. İşaretin seslik değeri konusunda fikir birliğine varılamadığı için işaretin bulunduğu kelimenin okunuşu konusunda da farklı yorumlar ortaya çıkmıştır. Sorunlu işaretin yanındaki harfin <g> olduğu çok açıktır. Sözkonusu işaretin olduğu kısım Japon heyetinin estampaajlarında da şeklinde görülmektedir.²

Cümlelerin doğru anlaşılması için üç soruya cevap aranması gerekiyor:

1. Cümlede <tgrA> şeklinde yazılan kelime nasıl okunup anlamlandırılmalıdır?

Yazıtların dışında Eski Uygurcada da kelimeye *tegre* şeklinde rastlanır. Eski Türkçede şimdiye değin tanıklanmayan **tegir-* kök veya gövdesinden *tegre* (< **tegir-*e) 'çevresinde, etrafında'; *tegirmen* (< **tegir-*men) 'değirmen'; *tegrigle-* (< **tegir-*ig+le-) 'etrafında toplanmak' ve *tegirmi* (< **tegir-*mi) 'çevre, etraf' gibi gövdeler türetilmiştir (Erdal 1991: 388)³. Muhtemelen *tegre* '1. çevresinde, etrafında, çevresi, dört bir tarafı; 2. ilgili, ilişkin, hakkında; 3. çevre, etraf' (Clauson 1972: 485b; Wilkens 2021: 690a), tanıklanmamış **tegir-* fiilinden {-A} zarffiil ekinin kalıplaşmasıyla meydana gelmiştir. Dolayısıyla kelimenin *tegire* şeklindeki okuma önerilerinin doğru olmadığı söylenebilir. Etimolojik okuma ilkesiyle kelime okunduğu zaman, ikinci hecedeki vurgusuz orta hece ünlüsünün düştüğü kabul edilmelidir.

2. Cümlede <wç*qtgrtl> şeklinde yazılan kısım nasıl okunup anlamlandırılmalıdır?

Bu kısımda Tekin'in önerisinin doğru olabileceğine inanıyor ve bu kısmı Tekin gibi *oçuq t(e)g (e)rti* şeklinde okuyorum. Eski Türkçede *oçuq* ~ *otçuq*'un *ot* 'ateş' sözünden {+çUk} ile türetildiği bilinmektedir. Kelimenin Eski Uygurcada *oçuq* şekline de rastlanıyor (Erdal 1991: 108; Wilkens 2021: 501b, 517b, 512a). Kaşgari de *oçuq*'u sözlüğünde kaydetmiştir: *كَبْرَمَالِجُوقْ köçürme oçuq* 'bir yerden başka bir yere taşınabilen ocak' (Dankoff ve Kelly 1982: 246 [s. 364]). Sonuç itibariyle, cümlede <wç*qtgrtl> şeklinde yazılan kelimenin *oçuq* 'ocak' olduğu düşünülebilir.

3. Cümledeki şeklindeki işaretin seslik değeri nedir ve sorunlu işaretin olduğu kelime nasıl okunmalıdır?

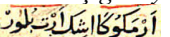
Şimdi en zor sorunun cevabını bulmaya geldi. Bence şeklindeki Runa, bazı Yenisey yazıtlarında /ş/, /aş/ veya /eş/ ses değerine sahip işaret ile büyük benzerlik

² 1996-1998 yılları arasında Orhun vadisindeki yazıtlar üzerine Japon-Moğol araştırma heyeti incelemeler yapmıştır. Japon heyetinin başında T. Moriyasu ve K. Matsuda, Moğol heyetinin başında ise A. Ochir ve L. Bold bulunmaktaydı. Japon heyetinin estampaajları bu dönemdeki incelemelerin bir ürünüdür. Araştırma heyetinin sonuçları neşredilmiştir (Moriyasu ve Ochir 1999). Estampaajların resimleri Moriyasu & Ochir 1999'un içinde yer almaz, ancak resimler Osaka Üniversitesi kütüphanesinin dijital platformunda Türkologların istifadesine sunulmuştur.

³ Kelimenin türemeleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Özmen 1993: 147-151.

göstermektedir. Mesela, Hemçik-Çırgak yazıtında (Ye 41) iki kelime bu işaret tanıklanmıştır (Donner, 1892, s. 66):   (1. satır) *eş(i)m* ve   (4. satır) *eş(i)nt(i)m* (Tekin 1999: 5-6). Yazıtta bu işaretin hem ön hem de arka damak ünlülerle kullanıldığını da belirtmeliyim. Ayrıca bu işaret için krş. Vasilyev 1983: 136.

Buna dayanarak, yazıttaki sorunlu <^eşg> kısmının *eş(i)g* şeklinde okunabileceğini düşünüyorum. şeklindeki Runa bu kısımda /eş/ karşılığında olduğu için başta /e/'nin ayrıca yazılmasına gerek duyulmamıştır. Diğer taraftan, Türk Runik harfli metinlerde ilk hece dışındaki /ı/ ve /i/ ünlülerinin çoğunlukla yazılmadığı (Tekin 2016: 34) bilindiğinden, kelimenin ikinci hecedeki /i/ ünlüsünün yazıda gösterilmeyişi de kolayca açıklanabilir.

Clauson (1972: 260a) ve Wilkens (2021: 264a) sözlüklerinde kelimeyi *eşik* 'eşik, kapı' olarak kaydederken, *Drevnetyurkskiy Slovar*'da (Nadelyayev vd. 1969: 185a) kelime *eşik* olarak gösterilmiştir. Eski Türkçenin yazı sistemleri içinde kapalı /é/'yi açıkça gösteren Brāhmī harfli metinlerde kelimenin tanıklanmaması kelimenin başındaki ünlüsünün kapalı /é/ olduğu noktasında belirsizlik oluşturmaktadır. Nitekim, Doerfer kelimenin başındaki ünlünün kararsızlığına değinmiş, kelimenin kökeni hakkında bir yorum yapmasa da kelimenin en eski şeklinin *eşik olabileceğini söylemiştir (1965: 646 [183-184]). Kaşgarî de zaten kelimeyi /e/'li kaydetmiştir: *eşiglik yıgaç* 'eşiklik ağaç, Ar. 'ataba' (Dankoff ve Kelly 1982: 87 [169]); *ermegüke eşig art bolur* "Tembele eşik dağ geçidi olur" (Dankoff ve Kelly 1982: 33 [92]).

Eski Türkçede kelimenin *eşik* şeklinde, yani sonda sedasız /k/'li okunuşu da şüphelidir, zira Eski Türkçenin mevcut yazı sistemlerinde tanıklanabilen kelimenin sonundaki ünsüzünün sedalı /g/ mi, yoksa sedasız /k/ mi olduğunu belirlemek mümkün değildir. Eski Türkçede /k/ ve /g/ ayrımı gözeten yegâne yazı sistemi Manihey yazısıdır (Uçar 2021: 171-173), ancak *eşig* sözü Manihey harfli metinlerde görebildiğim kadarıyla şimdiye kadar tanıklanmamıştır. Eski Türkçenin Sami kökenli Uygur ve Arap yazı sistemlerinde kelime <^yşyk> veya <^şyk> yazısıyla tanıklanmıştır. Buna göre, kelimenin *eşig*, *işig* veya *eşik*, *işik* olarak okunması mümkündür. Eğer Tuñuquq yazıtlarının sekizinci satırında önerdiğim okuyuş kabul edilecek olunursa, kelimenin Eski Türkçede *eşig* veya *işig* olarak kabul edilmesi yanlış olmayacaktır. Eski Türkçede kelimenin sonundaki ünsüzü sedasız olarak kabul edenlerin tek dayanağının kelimenin günümüz Türk dillerindeki tanıkları olduğunu da söylemeliyim.

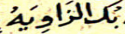
Kelimenin kökeni konusunda Eren, *eşik*'in kökünün *eşü-* 'örtmek' fiili olduğunu iddia etmiştir (1999: 140a), ancak sözkonusu fiil ile *eşik* arasındaki anlamsal ilişki izaha muhtaçtır. Stachowski, kelimenin tanıklanmamış ve anlamı belirsiz bir **eş-* veya **eşü-* fiil kökünden türemiş olabileceğini düşünse de kelimenin etimolojisinin belirsiz olduğunu belirtmektedir. Bu konuda Poppe'nin kelimeyi *eş-* 'kazımak, eşelemek' kaynaklı olarak göstermesine haklı olarak itiraz eden Stachowski, fiil kökü ile türetilen isim gövdesi arasında anlamsal bir bağlantı kurmanın zor olduğunu söylemiştir (2019: 146b). Son tahlilde, kelimenin kökeninin belirsiz olduğu söylenebilir.

Yazıttaki sorunlu <^eşg> kısmında önceki araştırmacılar <g>'den önce bir <t>'nin yazımının unutulduğunu varsaymıştır. Bunu ilk kez Giraud önermiş ve bu öneri daha sonra Tekin dahil pek çok kimse tarafından da kabul edilmiştir. <YGMz : tgrA : wç"qtrtl :> ve <blz : ^eşg : rtmz :> şeklindeki iki cümle *teg erti* ve *ertimiz* ile

sona ermektedir. Cümleleri yorumlayanlar ilk cümledeki *teg er-* yapısının paralel bir şekilde ikinci cümlede de yer alabileceğini düşünerek hakkakın <t>'yi yazmayı unuttuğunu tahmin etmiştir. Ben hakkakın ikinci cümlede <t>'yi unuttuğunu zannetmiyorum. Eğer iki cümle de *teg er-* yapısından meydana gelmiş olsaydı, hakkak ilk cümleye bakarak ikinci cümledeki *teg*'i de mutlaka yazacaktı. Bu nedenle, hakkakın <t> işaretini yazmayı unuttuğunu düşünmek için bir neden bulunmaz. Dolayısıyla, ikinci cümlelerin *teg er-* yapısında olmadığı söylenebilir.

Bütün bunlardan sonra iki cümleyi şöyle okuyup anlamlandırmak istiyorum: <YGMz : tgrA : wç"qtgrtl : blz : 'sg : rtmz :> *y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gr(e) uçuy t(e)g (e)rti biz eş(i)g (e)rt(i)m(i)z* "Düşman[lar]ımız etrafta ocak gibiydi. Biz [ise] eşik [veya kapı] gibiydik". Sunduğum okuma ve anlamlandırma önerisinin yazıtın bağlamına da uygun olduğunu söyleyebilirim. Daha önce Aydın'ın⁴ dile getirdiği tespite ben de katılıyorum. Yazıtın sekizinci satırının, öncesinde ve sonrasında Tuñuquç, Türk Kağanlığını övüp gerçekleştirilen başarılı faaliyetlerden bahsetmektedir. Bağlama göre, bu satırda da aynı düşünceyi barındıran, yani Kağanlığı olumlayan bir cümlelerin olması beklenmektedir.

Tuñuquç'un kendi yazıtında metaforik cümleler kullandığı bilinmektedir. Buradaki cümlelerin de metaforik anlamda olduğu görülmektedir. Cümlelerdeki *oçuq* 'ocak' ve *eşig* 'kapı, çevre, dışarı' kelimelerinin heterodoks İslamî çevredeki *ocak* ve *kapı* (eşik) inancı ile bir ilgisinin olmadığını özellikle vurgulamalıyım. Tuñuquç'un bu cümlelerde bir benzetme yaptığını tahmin ediyorum. Tuñuquç, iki cümle ile "*düşmanlarının ocak gibi olduğunu*", yani Türk Kağanlığının sınırlarının "*merkezinde*" veya "*yakınında*" olduğunu, kendilerinin de "*ocağı*" çepçevre sardığını veya onların "*dışında*" olduğunu kast etmiş olmalıdır. Tuñuquç, bunu söyleyerek Türk Kağanlığının düşmanlarına karşı üstün olduğunu ifade etmek istemiş olabilir. Tabii *eşig*'i burada Türkiye Türkçesindeki *eşik* gibi anlamamak gerekiyor. Bugün Azerbaycan Türkçesinde ve Kırgızcada *eşik*'in 'dışarı' kavramını karşıladığı bilinmektedir: *eşik* 'bayır, dışarı, çöl' ve *eşiye çıx-* 'dışarı çıkmak' (Orucov 2006: 35b); *eşik* 'dışarı' (Yudahin 1985/II: 471a).

Radloff, yazıtı ilk kez neşrettiğinde satırdaki sorunlu runanın <b> karşılığında olabileceğini tahmin etmişti (1899: 37-38). Ben Radloff'un runa hakkındaki önerisine dayanarak bir öneride daha bulunmak istiyorum, ancak bu önerim ilk önerime nazaran daha az muhtemeldir. Bu durumda, sorunlu runayı <b> olarak kabul edersek, sorunlu kelimenin *büg* 'köşe, kenar' olması da mümkün olabilir. Kaşgarî böyle bir kelimeyi kaydetmiştir: . *büg* ~ *bük* 'köşe, Ar. *zāwiya*' (Dankoff ve Kelly 1982: 168 [264]). Clauson, sözlüğünde haklı olarak iki farklı *bük* kaydetmiştir: *bük* (I) 'çalılık' ve *bük* (II) 'köşe, evin köşe direği' (1972: 324a).⁵ Yukarıda bahsettiğim üzere, Eski Türkçenin yazı sistemlerinden kelimenin sonundaki /k/ ve /g/ ünsüzlerini belirlemek mümkün değildir, zira bu kelime de Manihey harfli metinlerde geçmemektedir. Kelimenin Runik harfli *Irq Bitig*'deki varlığı şüphelidir. Buna göre, ikinci cümleyi alternatif olarak şöyle okuyup anlamlandırmak istiyorum: <YGMz : tgrA : wç"qtgrtl : blz : bg : rtmz :> *y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gr(e) uçuy t(e)g (e)rti biz b(ü)g (e)rt(i)m(i)z*

⁴ "Yazıtın güney yüzünün ilk satırından itibaren bolluk, zenginlik ve refah içinde bir yaşantıdan söz edilmektedir. Ardından gelen cümlelerin de bu bolluk ve zenginlik ifade eden cümleyi anlam bakımından tamamlayabilmesi gerekir. Yukarıda da söylendiği gibi bizden önceki araştırmacılar, hep etraftaki düşmanların varlığından hareketle mücadele izlenimi veren (vasıf ismi) kelimeler aramış ve cümleyi de bu şekilde açıklamaya çalışmışlardır." (2008: 96).

⁵ Ayrıca krş. *bük* 'köşe, kenar; sıklık; yarıklarla dolu; sık, kalın' (Wilkins 2021: 212b).

“Düşman[lar]ımız etrafta ocak gibiydi. Biz [ise onların] kenarı gibiydik”. Türk Runik harfli metinlerde ilk hecede yuvarlak ünlülerin yazılmadığı örneklerle rastlandığı için (Tekin 2016: 34) buradaki <bg> yazımı yadırganmamalıdır.

Sonuç

Tuñuquq yazıtlarının 8. satırındaki cümle sorunludur. Kağanlık yazıtlarında şimdiye değin rastlanmayan bir harfin mevcut olması kelimenin ve tabii ki cümlenin doğru anlaşılmasında büyük bir engel oluşturmaktadır. Yazıtın ilk neşrinin üzerinden 122 yıl geçmesine rağmen ne yazık ki bu cümle hakkında kesin bir sonuca varılmış değildir. Şimdiye kadar, araştırmacıların yeni bir öneri sunulmadığı sürece önceki önerilerden birini tercih etmek zorunda kaldığı gözlemlenmektedir. Bu durumun devam edeceğini tahmin etmek hiç de zor değildir. Yazıtta kağanlık yazıtlarında başka yerde tanıklanmayan bir işaretin tam seslik değeri belirlenmeden ve yazıtta bu işaretin neden kullanıldığı öğrenilmeden yazıttaki sorunlu iki cümlenin kesin olarak çözüme kavuşturulması mümkün olmayacaktır. Bu soruya cevap aranma sürecinde önerdiğim *y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gr(e) uçuq t(e)g (e)rti biz eş(i)g (e)rt(i)m(i)z* “Düşman[lar]ımız etrafta ocak gibiydi. Biz [ise] eşik [veya kapı] gibiydik” veya *y(a)ğ(i)m(i)z t(e)gr(e) uçuq t(e)g (e)rti biz b(ü)g (e)rt(i)m(i)z* “Düşman[lar]ımız etrafta ocak gibiydi. Biz [ise onların] kenarı gibiydik” tekliflerinin dikkatlerden uzak tutulmasının gerektiğini düşünüyorum.

Kaynakça

- Abdurahmonov, G. ve Rustamov, A. (1982). *Qadimgi Turkiy Til*. Taşkent: Uqituvçi.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydarov, G. (1971). *Yazık orchonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*. Alma-Ata: Nauka.
- Aydın, E. (2008). Tonyukuk Yazıtındaki Problemler Üzerine. *Bilig*, 45, 91-102.
- Berta, Á. (1995). Neue Lesungs- und Deutungsvorschläge für die Inschrift Toñuquq. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 48(3), 313-320.
- Berta, Á. (2004). *Szavaimat jól halljátok ... A türk és uşur rovásírásos emlékek kritikái kiadása*. Szeged: Jatepress.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1982). *Mahmut el-Kāşğarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk) I*. Harvard: Harvard University Press.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. (Terc. A. U. Elöve). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Donner, O. (1892). *Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Énisei*. Helsingfors: Druckerei der Finnischen Litteratur-Gesellschaft.
- Elöve, A. U. (1958). Bir Yazı Meselesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1958, 69-85.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri*. Ankara: Milli Eğitim Kitapları.
- Giraud, R. (1961). *L'inscription de Bañ Tsokto (Édition critique)*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- Hao, Chen (2021). *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden-Boston: Brill.

- Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoj Pis'mennosti: Teksti i İssledovaniya*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Moriyasu, T. & Ochir, A. (1999). *Mongorukoku genson iseki, hibun chōsa kenkyū hōkoku* [Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998]. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.
- Nadelyayev, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Orucov, E. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti II*. Bakı: Şerq-Qerb.
- Özmen, M. (1993). Değirmen, Teker ve Tegzinmek Kelimelerinin Kökenleri Üzerine. *Journal of Turkish Studies*, 17, 147-151.
- Radloff, W. (1899a). *Atlas der Alterthümer der Mongolei: Vierte Lieferung*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1899b). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge: die Inschrift des Tonyukuk*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Ramstedt, G. J. et al. (1958). Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 60(7), 3-91.
- Ross, E. D. (1930). The Tonyukuk Inscription: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 6(1), 37-43.
- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged: University of Szeged.
- Sartkojauly, K. (2019). *Orxon Eskertkişteriniñ Tolyq Atlasy I*. Almaty: Samga Press.
- Sprengling, M. (1939). Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece Introduction, Text, Annotated Scientific Translation, Literary Translation and Transliteration. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 56(1), 1-19.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taube, J. (2002). Eine runentürkische Inschrift (Tonyukuk, 01-16) im Lichte von Jean Gebbers Geschichte der Bewusstwerdung (Mit einem Nachtrag zu Tonyukuk 17-32). M. Ölmez & S.-Chr. Raschmann (Ed.), *Splitter aus der Gegend von Turfan (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags)* içinde (333-365. ss.). İstanbul.
- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (1999). Hemçik-Çırgakı Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 5-15.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomsen, V. (1916). *Turcica; études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*. Helsingfors: Société Finno-Ugrienn.
- Thomsen, V. (1924). Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung. H. H. von Schaeder (Übs.), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 78(3), 121-175.
- Tuna, O. N. (1957). Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtları'nda Birkaç Açıklama. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1957*, 11-81.
- Uçar, E. (2021). Türkiye'deki Manihey Harfli Eski Uygurca Neşirler İçin Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu. *Journal of Old Turkic Studies*, 5(1), 161-194.
- Vasilyev, D. (1983). *Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoj Runiçeskoj Pis'mennosti Aziatskogo Areala (Opit Sistematzatsii)*. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostočnoj Literaturı.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar' II*. Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovyetskoy Entsiklopedii.